

УДК 316.4.063.7(=1:477)(574)"1932/1933"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-48-2>

УКРАЇНЦІ В КАЗАХСТАНІ ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ, РОЗКУРКУЛЮВАННЯ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ¹

Кузовова Наталя Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент
Херсонського державного університету
e-mail: kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

Стаття досліджує репресії, спрямовані проти українців – поселенців та спецпоселенців у Казахській АСРР під час Великого Голоду – Аршаршилику. У центрі уваги зміни, що відбулися у житті українців-поселенців на території Казахстану з початком колективізації та розкуркулення в 1930 р. та призвели до економічного занепаду і голоду в 1931–1934 рр. Під час Голодомору 1932–1933 рр. в Казахстан також були вислані на спецпоселення українці з УСРР та Кубані, котрі були змушені в нелюдських умовах виживати в суворому кліматі, працюючи на рудниках та шахтах, та стали жертвами голоду. Їм довелося поділити страждання казахського народу під час Ашаршилика – казахського голодомору 1931–1934 рр. **Мета дослідження:** проаналізувати досвід українців-поселенців та спецпоселенців у Казахстані під час Голодомору та Ашаршилику. **Методологія дослідження:** аналіз матеріалів про репресованих українців у Казахській АРСР у період Голодомору дасть змогу дізнатися про кількість українців, депортованих під час Голодомору, практики виживання та проблеми міжнаціональних відносин. **Результати дослідження:** проаналізовано зміни, що відбулися у житті українців-поселенців у Казахстані з початком колективізації, розкуркулення та голоду; характер та географічні напрями заслання розкуркулених українців у Казахстані; причини голоду серед українських поселенців-хліборобів та його наслідки; характер між-етнічних конфліктів та їхній вплив на політику українізації в Казахстані. **Висновки.** На відміну від Голодомору 1932–1933 рр. в Україні голод у Казахстані вважають результатом насильницької седентаризації казахів, проведеної сталінським режимом. Водночас у Казахстані проживала вагома частка українців-землеробів та українців-спецпоселенців, що стали жертвами голоду. Свого часу їх поява була частиною імперської політики, спрямованої на колонізацію казахських земель, наслідком яких стало скорочення життєвого простору казахів. Із кінця XIX ст. до 1926 р. українське населення Казахстану зросло з 80–120 тис осіб до 860 тис. Разом із тим українські поселенці виявилися дуже уразливими: політика «ліквідації куркулів як класу» та примусова колективізація з усуспільненням усього майна зруйнували життя общин та їхні традиції, що допомагали їм виживати в суворих кліматичних умовах. Їх число поступово поповнювалося спецпереселенцями – земляками та українцями з Кубані та інших місць проживання українських громад у РСФРР. Спецпереселенці мусили працювати на рудниках та шахтах, стаючи жертвами голоду через погані харчування та умови утримання. У результаті репресій, голоду та депортації чисельність українців у Казахстані зменшилася з 1926 по 1939 р. на 23,5%. Унаслідок дегуманізації на ґрунті голоду та репресій траплялись етнічні конфлікти, жертвами яких ставали казахи. Оскільки радянська влада вбачала в українському національному рухові небезпеку, це потягло за собою згорнення політики коренізації (українізації) в Казахській АСРР в ім'я «насадження ленінського інтернаціоналізму».

Ключові слова: репресії, голод 1932–1933 рр., колективізація, розкуркулення, Україна, Казахстан, Голодомор, Ашаршилик.

UKRAINIANS IN KAZAKHSTAN DURING COLLECTIVIZATION, DEKULAKIZATION, AND THE HOLODOMOR OF 1932–1933

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

This article explores the repressions directed against Ukrainians–settlers and special settlers in the Kazakh ASSR–during the Great Famine, known as Asharshylyk. It focuses on the transformations in the lives of Ukrainian settlers in Kazakhstan beginning with the onset of collectivization and dekulakization in 1930, leading to economic decline and famine between 1931 and 1934. During the Holodomor of 1932–1933, Ukrainians from the Ukrainian SSR and Kuban were also forcibly relocated to Kazakhstan as special settlers, where they were forced to endure harsh conditions in an unforgiving

¹ Стаття написана у рамках проєкту HREC Research Grant 2023.

climate, laboring in mines and quarries, and became victims of famine. They shared in the suffering of the Kazakh people during the Asharshylyk—the Kazakh famine of 1931–1934. **Objective:** To analyze the experiences of Ukrainian settlers and special settlers in Kazakhstan during the Holodomor and Asharshylyk. **Methodology:** An analysis of materials on repressed Ukrainians in the Kazakh ASSR during the famine period offers insight into the number of Ukrainians deported, their survival practices, and the challenges in interethnic relations. **Research Results:** The study examines the changes in the lives of Ukrainian settlers in Kazakhstan with the onset of collectivization, dekulakization, and famine; the geographic patterns of deportation of dekulakized Ukrainians in Kazakhstan; the causes and consequences of famine among Ukrainian farmer-settlers; and the nature of interethnic conflicts and their impact on the policy of Ukrainization in Kazakhstan. **Conclusions:** Unlike the 1932–1933 Holodomor in Ukraine, the famine in Kazakhstan is considered a consequence of the forced sedentarization of Kazakhs imposed by the Stalinist regime. At the same time, Kazakhstan was home to a significant population of Ukrainian farmers and special settlers who also fell victim to famine. Their presence was initially part of an imperial policy aimed at colonizing Kazakh lands, which resulted in the reduction of the Kazakh living space. Between the late 19th century and 1926, the Ukrainian population in Kazakhstan grew from 80–120 thousand to 860 thousand. However, Ukrainian settlers proved highly vulnerable: the policy of “liquidating the kulaks as a class” and forced collectivization with the collectivization of all assets destroyed community life and the traditions that had sustained them in the harsh climate. Their numbers were gradually supplemented by special settlers—compatriots and Ukrainians from Kuban and other Ukrainian communities in the RSFSR. Special settlers were forced to work in mines and quarries, falling victim to famine due to poor nutrition and living conditions. Due to repression, famine, and deportations, the Ukrainian population in Kazakhstan decreased by 23.5% from 1926 to 1939. Amid the dehumanization resulting from hunger and repression, ethnic conflicts occurred, with Kazakhs often falling victim. Since Soviet authorities perceived the Ukrainian national movement as a threat, this led to the rollback of the korenizatsiya (Ukrainization) policy in the Kazakh ASSR in favor of «implanting Leninist internationalism».

Key words: repression, 1932–1933 famine, collectivization, dekulakization, Ukraine, Kazakhstan, Holodomor, Asharshylyk.

1. Вступ

Репресії проти українців у Казахстані (Казакській АСРР) та казахів в Україні (УСРР) у період Голодомору 1932–1933 рр. – тема, що не знайшла належного висвітлення в історіографії. Разом із тим досвід українців та казахів в умовах сталінських репресій та голоду має велике значення для висвітлення подій Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та Ашаршилика в Казахстані.

Історіографія дослідження. Дослідженню масових сталінських репресій присвячено багато робіт (А. Жанбосінова (Жанбосінова, 2024), Лін Віола (Lynne, 2007), Р. Подкур (Політичні репресії в Україні, 2007) та ін.), але ґрунтовних досліджень про життя на засланні українців – жертв репресій періоду колективізації та розкуркулення не так багато, як може видатися. Труднощі дослідження полягають в обширній географії місць заслання, розпорошеності та неповному складі архівних документів. Традиція розглядати це явище як «загальносоюзне» і соціальне (тобто як наслідок заходів із «ліквідації куркульта як класу») не враховує національний контекст і потребує удосконалення методів дослідження. Серед перших, хто досліджував дану тему в українському контексті, був Р. Конквест. У праці «Жнива скорботи», аналізуючи причини голоду в Україні та Казахстані (хоча Конквест приділив казахському голоду менше уваги), у розділі «Доля куркуля» він описує репресії, застосовані проти куркулів в Україні та їхню подальшу долю на засланні (Конквест, 1993: 99–117). Так, можна виділити роботи В. Шашкова, що згадує українців, яких було заслано на Кольський півострів (Шашков, 1995). Проте найбільш

детально репресії проти українців в Казахстані та казахів в Україні у період 1928–1933 рр. висвітлені в роботах А. Жанбосінової (Жанбосінова, 2024), Г. Папакіна (Папакін, 2013), Д. Чернієнка (Чернієнко, 2019) та ін. Українці під час голоду в Казахстані згадуються в книзі Р. Кіндлера (Kindler, 2014), Т. Омарбекова (Омарбеков, 2011).

Джерельна база та методологія дослідження. Для дослідження історії українців у Казахстані використовувалися географічні та етнографічні нариси, що показують, як змінювалося життя українських поселенців від появи на території Казахстану до періоду колективізації та голоду («Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области]...», 1903; Білецька, 1928; Бежкович, 1930 тощо). Основними джерелами дослідження стали матеріали, опубліковані в збірниках («Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы», 2005; «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание», 2002; Голод в СССР. 1929–1934, 2011, 2012; «История Сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов...», 2004; «Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение. 1930–1940 гг.», 2005).

В основу публікації було покладено документи з архівних установ України, Казахстану (Архіву Президента Республіки Казахстан (далі – АП РК (Казахстан)), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХерсО)) тощо у вигляді електронних колекцій документів та опублікованих збірків

архівних джерел. Так, важливим джерелом для нас стали опубліковані результати та знову перевидані у 10-томному збірнику документів «Ашаршылык. Голод. 1928–1934. Документальная хроника» («Ашаршылык», 2021) тощо.

2. Українці в Казахстані напередодні «Великого перелому»

Перші українці в Казахстані з'явилися з початком військової та землеробської колонізації, за переказами, ще з часів походу казаків Єрмака на територію Сибірського ханства в 1581–1585 рр. (Зуев & Кадырбаев, 2000: 38–60). На початку ХХ ст. у складі Сибірського казачства в Казахстані (тоді – Киргизський край) було 6% «малорусів» («Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области]...», 1903: 195), а всього від загальної кількості населення – 0,3% (Білецька, 1928: 184). Через військову повинність, яку казачество мало нести до 33 років, поселення казаків були бідніші, ніж селянські. Незважаючи на те що їм виділялися кращі земельні наділи («пенсійні»), вони не мали права займатися своїм особистим господарством, доки не вийдуть у відставку. Українці також входили до складу Уральського казачства, менш привілейованого з боку царського уряду через любов до «вольниці» та участь в антиурядових повстаннях («Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области]...», 1903: 195–196).

Можна виділити декілька етапів масштабного переселення українців в Казахстан, у результаті якого їхня кількість із кінця ХІХ ст. зросла з 80–120 тис осіб (за Всеросійським переписом 1897 р.) до 860 тис осіб (за переписом 1926 р.) і становила 13,8% від усього населення (Чернієнко, 2019: 16–17). Перший етап на початку ХІХ ст. століття був пов'язаний із російською імперською програмою військової та господарської колонізації Казахстану, але переселення українців не було масштабним. Другий етап, пов'язаний зі скасуванням кріпосного права та розвитком транспортного залізничного сполучення (Сибірської, Ташкентської та Транссибірської магістралей), позначився збільшенням кількості переселенців з України в Акмолинській, Семипалатинській, Уральській та Тургайській областях. І третій, найчисельніший, етап був пов'язаний зі столипінською аграрною реформою, 1906–1917 рр. У результаті станом на 1917 р. кількість українців у Казахстані становила близько 700 тис осіб, за підрахунками дослідників (Чернієнко, 2019: 17). Величезна територія, так званий Сірий Клин, від Оренбургу (у 1920–1925 рр. столиці Киргизського краю, Киргизької АСРР) до Алтаю, мала у своєму складі частку українського населення від 30% до 40%. До перепису 1926 р. частка українців зросла

ще на 120 тис осіб (Чернієнко, 2019: 14–28). Колективізація, голод 1932–1933 рр., депортації та репресії призвели до зменшення кількості українців у Казахстані до 658,3 тис осіб, тобто на 23,5% (за переписом 1939 р.).

Наступний масштабний етап переселень українців у Казахстан планувався в 1933 р. уже як депортація. Згідно з доповідною запискою ОДПУ № 50073 про організацію спецпоселень від 13 лютого 1933 р., до кола осіб, що підлягали виселенню, входили: куркулі, що виселялися з районів суцільної колективізації; ті, хто виселявся за зрив та саботаж хлібозаготівельних та інших кампаній; міський елемент, який не бажав у зв'язку з паспортизацією виїжджати з міста; куркулі, котрі знімалися з промислового виробництва, через те, що свого часу втекли із сіл; ті, хто виселявся в порядку очищення державних кордонів; засуджені органами ОГПУ та судами на строк до 5 років включно, крім особливо соціально небезпечних з їх числа («Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939», 2005: 275–282). Спецпереселенців планували використати на сільськогосподарських роботах та лісозаготівлях, а обмежено працездатні члени їхніх сімей мали займатися на спецпоселенні виготовленням споживчих товарів. З України у 1933 р. мали депортувати 1 млн осіб. Проте через брак робочої сили внаслідок масових депортацій так званих «куркулів» у Північний край протягом 1930–1932 рр., Голодомору 1932–1933 рр., а головним чином, через брак коштів, цей процес не став таким масштабним, як планувалося (із хліборобських та прикордонних районів СРСР було депортовано чверть мільйона осіб проти двох мільйонів за попереднім планом) («Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939», 2001: 930). До цієї ідеї радянська влада повернулася під час сталінських масових репресій 1937–1938 рр. та напередодні війни, у 1939–1940 рр., і цього разу спецпоселенців «зустрів» у Казахстані сумновідомий Карлаг, хоча саме початок 1930-х років заклав основи його утворення. Депортація з УСРР під час колективізації відбувалася переважно в Північний край, у Казахстан висилались розкуркулені українці з Кубані та інших місць компактного проживання в РСФРР. За матеріалами казахських дослідників, у першій хвилі спецпоселенців у Карагандинську область були заслані з Київщини, Дніпропетровщини, Одещини, Харківщини та Херсонщини та інших областей УСРР (Сулейменова, 2011: 10–14; Жанбоссінова, 2024: 36–44).

На початку ХХ ст. «нові» поселення українців розташовувалися у південних степових повітах Казахстану: Акмолинському та Атбасарському. Їхні мешканці, котрі прибули переважно з Харківської, Полтавської та Київської губерній,

облаштували поселення так само, як в Україні: «Їхні селища можна одразу впізнати по білим саманним (сирцевої цегли) хатам із солом'яними стріхами». Дослідники відзначають, що «з великоросами селяться вони тільки в крайнощі, надаючи перевагу окремих поселенням» («Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области]...», 1903: 199). Етнографи зауважують, що, незважаючи на взаємовпливи: міжетнічні шлюби, наслідування позитивних практик, що допомагали виживати в нових умовах, поселенці стикалися з потребою зберегти свою ідентичність. Це особливо виявлялося серед новопоселенців та зберігалось у старообрядців, селян-старожилів («Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области]...», 1903: 197–199).

Незадовго до подій голоду 1932–1933 рр. етнографічний опис життя українців у Казахстані здійснила етнографка Віра Юхимівна Білецька (1894–1933). У нарисі «В степах Казакстану» в журналі «Східний світ» (1928 р.) Білецька описала життя киргиз-казаків (казахів) та українських поселенців у Казакській АСРР. Незважаючи на позитивний настрій статті, що пророчила зміни на краще для казахського та українського населення, авторка відзначає, що революція 1917 р., військові дії та голод 1921–1923 рр. негативно позначилися на житті населення. Напередодні «голошюкінського жовтня»¹ відчувався товарний голод, господарства користувалися більш примітивною сільськогосподарською технікою, ніж на батьківщині. Більшовицький наступ на церковне життя без альтернативної пропозиції життя культурного (відсутність хат-читалень, жодних газет) проявлявся в духовній порожнечі, що виявлялася у поширенні соціальної хвороби – пияцтва. Життя серед російської більшості та відсутність зв'язків із Батьківщиною призвели до того, що більшість населення не спілкувалася українською мовою, хоча окремі українські слова стали загальноживаними у місцевому наріччі. Із появою радіо поселенці радо слухали новини з України. Білецька вважала, що налагодження зв'язків із Батьківщиною за умови, що весь час звідти прибували нові поселенці, справить позитивний культурний вплив. Разом із тим українські поселенці були відкритими для всього нового, особливо речей, що давали змогу пристосуватися до життя в нових умовах. Вони переймали місцеві способи

побудови житла (для будівництва постійного житла із саману або дерева наймали старосілів або будівничих із В'ятської губернії), одяг, способи утримання худоби – усе, що давало змогу вижити під час суворих зим. Політика коренізації змінила ставлення до корінного населення, Білецька підкреслила, що саме казахське населення є найдавнішою етнічною спільнотою на цій землі, за якою майбутнє, і відзначила, що старопоселенці оволоділи казахською мовою у спілкуванні з ним. Під час експедиції були досліджені великі поселення українців у Казахстані: Борисівка, Барвінкове, Слов'янка, що знаходилися в трикутнику: Омськ – Акмолінськ – Петропавлівськ, українські громади в Кокчетаву (нині – Кокшетау), де більшість населення становили казахи, Зеренді, а також селища Балкашине, Вікторівка, Підгірне, Солоне, Травяне.

На час експедиції встановлення радянської влади позначилось на житті громад: вони з іронією відзначали втрату привілейованого становища сибірського казачства, що раніше презирливо ставилося до казахів та селян, а тепер зрівнялося з ними, у громадах з'явилося декілька комсомольців, проводилася антирелігійна кампанія. Основну владу на місцях представляли очільники з казахської більшості. Казахське, російське та українське населення хоча й збідніло, проте не справляло враження заляканих і принижених, якими їх побачили радянські чиновники в період масової колективізації та розкуркулення в 1930 р.

Під час експедиції 1927 р. в Семипалатинську область етнограф Афанасій Семенович Бежкович (1890–1977) описав місця компактного проживання українців у Казахстані. У складі Антропологічного загону Казакстанської експедиції Академії Наук СРСР він разом із С. Могилянською дослідив південно-східний район тодішньої Семипалатинської губернії в трикутнику між річкою Іртиш, озером Зайсан і Зайсан-Семипалатинським трактом, де проживали міжкліново «казаки, українці та частково великороси». Експедиція відвідала Усть-Каменогорськ (нині – Оскемен, обласний центр Східно-Казакстанської області Республіки Казахстан), с. Таврійське (нині – село в Уланському районі Східно-Казакстанської області), с. Красноярське (нині – с. Предгірне Глубоківського району Східно-Казакстанської області), с. Березівське (Алтайський район Східно-Казакстанської області), с. Барашки (Шемонаїхінський район Східно-Казакстанської області), комуну «Зоря» (?), заїмки с. Зевакіно (нині – частина с. Барашки), комуну «Південна» (нині не існує), с. Велико-Дмитрівське (нині – с. Пролетарка Уланського району), с. Суха Балка, с. Зелене, с. Кам'янське (нині – с. Кам'янка Уланського району), сел. Ново-Таврійське (Уланський район), сел. Бурсак (Уланський район), сел. Рубанівське (с. Рубанівка

¹ «Малий Жовтень» — назва політичного курсу 1926–1928 рр., проголошеного керівником крайової партійної організації Казакстану Ф. Голошюкіним, який уважав, що «казахського аулу не торкнувся Жовтень», спрямований на придушення місцевих національних еліт та посилення адміністративного управління. Проголошувалися руйнування традиційної общини через ліквідацію соціальної диференціації та масовий перехід казахів до осілости.

Єсильського району Північно-Казахстанської області), сел. Ільїнське (Єсильський район), сел. Андріївське, сел. Васильївське (нині – с. Батир Капай Жарминського району Абайської області), с. Георгіївське (нині – с. Калбатау Жарминського району), с. Батуриноске, сел. Маршанське, сел. Терентієвське, сел. Миколаївське, сел. Білокам'янка, сел. Мала Буконь (не існує, знаходилося в Кокпектинському районі Абайської області), сел. Черноярківське (с. Черноярка Кокпектинського району), с. Преображенське (с. Преображенка Кокпектинського району), с. Біле, с. Мариногірське (с. Мариногірка Кокпектинського району), Мелітопольську артіль (нині с. Мелітополь Кокпектинського району), сел. Шелковніково (Усть-Буконь) («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 1). Найбільше часу етнографи провели в с. Таврійському (нині – село в Уланському районі Східно-Казахстанської області Республіки Казахстан) та с. Георгіївському (нині – с. Калбатау Жарминського району Абайської області Республіки Казахстан). На момент експедиції ці села були заселені українцями – вихідцями з Таврійської губернії, що виїхали на поселення в кінці XIX – на початку XX ст. Мотивами переселення було малоземелля. Бежкович вважає, що це, передусім, були активні, ініціативні люди, що прагнули до нового життя. З огляду на те, що майбутні поселенці шукали землі без солончаків, що характерні для Таврійської губернії, їх переселення також було зумовлене браком придатної для землеробства та скотарства землі. Звичайно, експедиція не могла охопити всі населені пункти, де мешкали українці. За переписом 1926 р., цифри якого наводить Бежкович, у Семипалатинській губернії українці становили 12,2% (144 350 осіб) від усього населення (казахи – 57,21%, росіяни – 26,44%, інші етнічні групи – 3,15%) («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 6). Найбільше українців проживало в Павлодарському повіті (сучасна Павлодарська та Абайська області, у 1930 р. – Семипалатинська) – 25%. «Однак, незважаючи на складне етнічне і культурне оточення, українці зберегли свої типові побутові риси і справили достатньо сильний вплив, головним чином, на білорусів та мордву, а частково на великоросів і казаків», – уважав Бежкович («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 10). Він зазначає, що однією з особливих рис землеробства українців було прагнення застосовувати нові знаряддя з кращими характеристиками, а не застосовувати традиційні. Застосовуючи нововведення, українці подавали приклад іншим. Але, на жаль, власна ковальська справа не набула поширення і місцеві вироби були гірші за якістю та характеристиками, ніж на батьківщині («Українці-переселенці Семипалатинської губернії»,

1930: 16–17). З іншого боку, використання фабрично-заводської продукції давало змогу селянам працювати на цілині, «м'якоті» та залежі досить ефективно. Проте зі зростанням кількості населення родючих цілинних земель, що приваблювали поселенців, ставало все менше. Тому в середині 1920-х років набуває поширення трипільна система землекористування, що вимагала ретельного догляду за землею та відбору культур, щоб зберегти врожайність («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 45). Жнива та прибирання хліба у переселенців проводилися виключно машинними способами, до 10 серпня вистигало та прибиралося все зерно («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 58). Це було майже на місяць пізніше, ніж на батьківщині.

Нововведенням для поселенців стала організація системи зрошення полів, якої вони навчилися в українців-старосілів із Кокпекти та Семиріччя (Джетису) («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 85). На момент експедиції мешканці с. Георгіївка створили власну мережу каналів загальною протяжністю 44 км. З установленням радянської влади обов'язок слідкувати за справедливим розподілом води для зрошення поклали на голову сільради. За традицією утримували «аричного старосту», котрий особисто відповідав за роботу зрошувальної системи та мав запобігати крадіжкам води («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 91).

Бежкович наводить слова Коншина, що «тавричани (переселенці) з гордістю вказували на свою не тільки звичку до праці, але й уміння працювати інтенсивно», висловлену в 1899 р., та стверджує, що ці слова не втратили актуальності. Але зазначає, що «в післяреволюційний період праця стала більш помірною», тобто мотивація до праці зменшилася («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 87). Він пропонує проводити змагання на «свято врожаю» для підвищення мотивації переселенців («Українці-переселенці Семипалатинської губернії», 1930: 84). Але він не говорить про причини її втрати, що, на нашу думку, полягає не у відсутності змагань, а у зменшенні можливостей для збагачення та розвитку за рахунок своєї праці. Серйозним викликом для мотивації працювати більше стала реформа системи оподаткування в Казахстані, спрямована на «підрич байсько-куркульських господарств». Відповідно до неї, саме на заможні осілі господарства покладался найбільший податок, а незаможні від податку звільнялися, таким чином, у 1926 р. заможні господарства, що становили 22%, сплачували 68% податку (Нейштадт, 1957: 147–148).

Наслідки розкуркулення, переслідування за соціальною ознакою відчувалися ще в період непу, але для господарств поселенців набули

руйнівного характеру під час колективізації. Уже наступного року після завершення експедицій Білецької та Бежковича почалися кардинальні зміни, що зруйнували крихку рівновагу та призвели до голодової катастрофи в Казахстані.

3. Початок «суцільної колективізації» у Казахстані, її особливості та українське населення

Особливістю землекористування в Казахстані було те, що земля знаходилася не в приватній, а в общинній власності. Тому відповідно до рішення Ради Казакської АСРР 28 березня – 3 квітня 1927 р., було вирішено здійснити перерозподіл земельних угідь за класовою ознакою. Найбільше орної землі отримали бідняки – 66,3%, а середняки – 36,7% (Нейштадт, 1957: 155). Так звані «куркулі», загальна кількість яких становила 4,5%, були позбавлені права на землю. У 1929 р. планувалися реквізиція у куркулів знарядь праці, включення їх як робочої сили до колгоспів із можливістю відновлення у правах через 3–5 років, вислання та застосування репресій до тих, хто буде опиратися («Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939», 2001: 37–40). До весни 1932 р. колективізація в Казахстані мала бути завершеною («Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939», 2001: 46–47). Колишні общини мали бути об'єднані в колективні господарства, що мали подати спільний план виробництва сільськогосподарської продукції.

Як справедливо зазначає В.Я. Шашков, 1929 р., який Сталін назвав «роком великого перелому» та періодом «суцільної колективізації сільського господарства», «по суті став початком ущербної політики – насильницького створення колгоспів у відриві від матеріальних та моральних передумов для їхнього існування» (Шашков, 1995).

Українські селяни в Казахстані стали надзвичайно уразливими для цієї політики: і в матеріальному плані, і з погляду мотивації. До 1929 р., незважаючи на політику непу, їхнє становище значно погіршилося. Окрім об'єктивних чинників: зростання кількості населення, що призводило до нестачі орної землі, та посухи, вони зіткнулись із новими викликами, пов'язаними з репресивною політикою радянської влади. Через продрозкладку та хлібозаготівлі їм не вистачало матеріальних ресурсів для розширення зрошувальної системи, закупівлі сільськогосподарської техніки (останню вже неможливо було придбати через міжнародну репутацію Радянського Союзу). Колись основною ціллю переселенців у Казахстан було отримання прибутку та розвиток власного господарства, тепер вони були змушені перейти в режим виживання, що не могло не позначитися на їхній мотивації. Українські селяни не могли не відзначити

загальний економічний занепад у Казахстані: ще під час експедиції Бежковича вони звернули увагу етнографа на зменшення табунів у казахів («Украинцы-переселенцы Семипалатинской губернии», 1930: 102).

Радянська влада вбачала основну перешкоду на шляху колективізації в особі заможних селян та селян-середняків. Зі свого боку, селяни в Казахстані не очікували, що їхній спосіб життя буде кардинально змінено. Адже вони жили общинами, де життя та економічна діяльність кожного члена регламентувалися правилами та нормами, що були напрацьовані в суворих умовах казахського степу, де кожний невірний крок міг коштувати життя не обачному переселенцю. «Перші роки життя для переселенця надто важкі, – пише Віра Білецька, – хоча по весні він радіє безмежному просторові та великій ділянці землі, та щоб забезпечити урожай, потрібна гарна, а головне – своєчасна оранка» (Білецька, 1928: 198). Створення великих колгоспів і радгоспів (Нейштадт, 1957: 230), усупільнення майна і худоби, відсутність плановиків та агрономів, котрі могли керувати роботами в таких масштабах, дезорганізувало та дестабілізувало сільське господарство.

Для того щоб перетворити общинні господарства на великі радгоспи, держава вдалася до створення штучної обстановки напруженої класової боротьби. Позбавляючи «куркулів» майна і права користування землею, змусивши їх нести основний тягар податків, радянська влада мотивувала це тим, що дбає про бідняцьку більшість. Протягом 1927–1929 рр. в Акмолинській, Семипалатинській та Петропавлівській округах за рахунок «байсько-куркульського сектору» було виконано 31,5% плану хлібозаготівель, у куркулів та баїв було конфісковано 534 тис голів худоби, хліба 613 025 пудів та 258 будівель як штрафів (Нейштадт, 1957: 228). Опір селянства такий політиці, адже залишитися у степу без майна, житла, запасів означало вірну смерть, був спровокований репресивними акціями радянської влади. Можна сказати, що сталінська політика переходу від обмеження куркульства до політики ліквідації його як класу на основі суцільної колективізації в Казахстані набувала змісту «фізичної ліквідації».

Чи покращилося від цих заходів становище бідняків? На тлі загального збідніння населення, «перегинів» колективізації, що виявлялися в усупільненні усього майна, відсутності раціональних планів хлібоздачі, бідніші селяни опинилися без засобів існування та продуктів харчування. Але на відміну від подібних критичних станів, викликаних недородом або невдалим господарюванням, що виникали раніше, у біднішого населення не було заможних сусідів поряд, у яких можна було позичити продукти, щоб

дожити до наступного врожаю. А зважаючи на величезні відстані до найближчих управлінських центрів, низьку щільність поселень у степу, жахливий стан казахів-кочівників, котрі внаслідок усуспільнення худоби вже у 1930 р. почали голодувати, допомоги чекати було нізвідкіль.

Частина українців, очевидно, з новопоселенців, прийняла рішення повернутися додому, коли весною 1930 р. розпочався голод. Так, з Уральської округи в червні 1930 р. з сел. Ілійського, Федорівки та Долинного в Україну виїхало 151 господарство, а з сел. Долинне 150 виїхали на заробітки у різні місця 150 господарств («Голод в СРСР. 1929–1934. В 3 т. Т. 1. 1929 – июль 1932», 2011: 216–218). Але більшість залишилися і продовжувала боротися за своє життя.

Тим часом українська громада в Казахстані поповнювалася і не з власної волі.

Перші масові виселення селянства на спецпоселення, що розпочалися з директиви від 30 січня 1930 р., здійснювалися хаотично та безсистемно. Відомо, що в першу хвилю депортації з України планувалося вислати 50 тис сімей у Північний край («История Сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов, 2004: 97–98, 100). Казахстан розглядався як місце заслання для мешканців Північно-Кавказького краю, туди запланували вислати 5 тис сімей, серед яких були і українські сім'ї з Кубані. Наймасовіша депортація українських селян (32 тис родин (Красильников, 2003)) здійснена у 1931 р. в Західно-Сибірський край (Наримський округ (сучасна Томська область) («Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение. 1930–1940 гг.», 2005: 279–282) та Північний край. Саме тоді спецпоселення були передані у підпорядкування ГУЛАГу ОДПУ, де був створений Відділ спецпоселень. У цей час у Казахську АСРР здебільшого вислалися селяни із центральних регіонів Росії (49 455 родин (Шашков, 1996: 87–89)) у район «бувших Акмолінського і Каркаралінського округів, використавши для цього і землі по річці Токрау (на Юг до озера Валхашуг)» (Центральний та Південно-Східний Казахстан). І власне наймасовіша депортація, запланована в 1933 р., спрямовувала українців у Казахстан, але не була реалізована. До цих планів повернуться перед Другою світовою війною, коли з території України почнуть відправляти за політичною та національною ознаками.

Проте в інформаціях про етнічний склад усіх хвиль згадуються українці, оскільки вони виселялися в рамках внутрішніх переселень, поряд з іншими мешканцями Казахстану та потрапляли на спецпоселення в Казахстан із місць свого постійного проживання з Росії.

Через специфіку економіки Казахстану чиновники не могли визначитися з «місцями суцільної колективізації» та кого віднести до куркулів I, II

і III категорій. Через голод, що починав набирати силу, внутрішнє життя республіки було дезорганізоване: брак продуктів харчування змушував задумуватись, як забезпечити висланих у Казахстан хлібом, одягом і житлом. Чиновники, оглянувши спецпоселенців, що прибули з російських областей, були обурені: замість працездатних їм прислали старих та немічних, жінок із дітьми (годувальників залишили вдома, використовуючи їх як трудовий ресурс), вдів – напівроздягнених, пограбованих, без засобів для існування та продуктів харчування. Але в самій республіці вчиняли так само, «сортування» супроводжувалося насиллям, побиттям, пограбуванням та звалтуваннями: уповноважені та члени рік зрозуміли настанови уряду щодо ліквідації куркульства як класу дослівно: «Мы должны кулака раздеть догола и выбросить на снег» («Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг.», 2012: 152).

4. Репресії проти українців у Казахстані (Казахській АСРР) під час голоду 1932–1933 рр.

За перші роки колгоспного будівництва в Казахстані ситуація в сільському господарстві була остаточно дестабілізована. Радянська влада в секретних директивах та листуванні визнала проблеми, пов'язані з гігантоманією – адміністративним укрупненням колгоспів зверху, кадровий голод, корупцію, жорстоке та несправедливе ставлення до колгоспників і бідняків.

У радянській історіографії, щоб пояснити ситуацію з економічними показниками першої п'ятирічки, пояснювали, що в процесі колективізації місцеве керівництво Казахстану, «незважаючи на ясні вказівки партії», ігнорувало особливості Казахстану «як відсталого району» і «адміністративно форсувало темпи колективізації». Це виражалося в тому, що для «кочових районів» вони «переплигували» через етап ТОЗ (товариств спільної обробки землі) до сільгоспартілі і комуні в тваринницьких районах, і через етап артілі до комуні в зернових районах; «практикували насилля по відношенню до середняка, «ігнорували принцип добровільності при об'єднанні селян в колгоспи і при осіданні кочівників (Нейштадт, 1957: 234). За словами радянських істориків, викривлення були виправлені, несправедливості компенсовані, винні покарані. Особливо вказувалося на величезний обсяг допомоги «у вирішенні продовольчих та насінневих труднощів (у 1931 р. – 8 800 тис пудів, у 1932 р. – 12 200, у 1933 р. – 9 429 тис пудів)» (Нейштадт, 1957: 235).

Інформація про голод та смерть від голоду в Казахстані в радянські часи не поширювалася і не коментувалася, говорилося про «продовольчі труднощі» та «перегини». Але за підрахунками сучасних істориків Казахстану від голоду протягом 1930–1933 рр. померло «49% казахів, 11%

українців (маються на увазі лише казахстанські жителі), 6% росіян, 8% узбеків, 13% уйгурів, 10% татар, 11% німців, 12% мордвин, 10% білорусів, 25% киргиз, 10% дунган, 10% інших національностей у Казахстані» (Омарбеков, 2011: 5).

Припинення голоду пов'язують із послабленням репресивної політики держави: дозвіл на утримання присадибних ділянок, невеликої кількості власної птиці та худоби. Для остаточного вирішення продовольчого питання в Казахстані знадобилося неодноразово надавати продовольчі позики колгоспам та допомогу дитячим закладам, що дбали про безпритульних дітей, і навіть здійснити закупівлю худоби в Китаї замість тої, що загинула в перші роки п'ятирічки (Kindler, 2014: 275–284).

Голод українців у Казахстані, що переважно займалися вирощуванням хліба, був наслідком сталінської політики «підхльостування» хлібозаготівель. Так, у телеграмі Й. Сталіна та В. Молотова керівництву Казахстану про виконання жовтневого плану хлібозаготівель від 8 жовтня 1932 р. йдеться про те, що «за рішенням ЦК від 29 вересня за участю першого секретаря вашого крайкому було прийнято до обов'язкового виконання план хлібозаготівель із вашого краю на жовтень у розмірі 16 800 тис пуд. (Разом із гарнцем і поверненням насінсуди). Тим часом за першу п'ятиденку жовтня ви заготовили лише 1405 тис пуд., знизивши темп проти вересневих заготовок. Якщо хлібозаготівлі й далі підуть у вас так само, то не може бути й мови про виконання вами частини жовтневого плану, що залишилася. ЦК і РНК пропонують вам негайно дати пояснення, чим викликано таке ослаблення роботи з хлібозаготівель, і повідомити, які заходи вжиті вами для виконання затвердженого ЦК жовтневого плану хлібозаготівель» («Голод в СРСР. 1929–1934. В 3 т. Т. 2. Июль 1932 – июль 1933», 2012: 150). Такий текст телеграми спонукав Голоцокіна, котрий і так проводив «звірячий натиск» для виконання плану, застосовувати ще більш жорстокі заходи, боячись особистої відповідальності перед Й. Сталіним. Згодом його зробили таким собі «цапом-відбувайлом» та призначили новим очільником Левона Мірзояна – «доброго поліцейського», котрий мав подбати в першу чергу про інтереси держави: зупинити голод, біженство, епідемії та забезпечити прибутки (Kindler, 2014: 280).

На ґрунті голоду загострилися етнічні конфлікти. У скаргах та дописах можна прослідкувати думку начебто «європейські» колгоспи, що склалися з росіян та українців, отримували краще постачання на відміну від казахських та узбецьких:

«Між тим становище європейських колгоспів у порівнянні з казахськими перебуває у кращих умовах. Там є і хліб, і жири, молоко і т. д.

Наприклад, колгосп «Східний шлях» село Георгіївка Ленгерського району маючи 32 казахські господарства, 12 узбецьких та російських понад 200 господарств, під час польових робіт у бригадах жирами /свиняче сало/ постачають лише росіян. До постачання жирами інших видів /замість свинячого сала / казаків і узбеків не приймають і не думають, незважаючи на їх вимоги. У бригаді № 3 і 4, де працюють узбеки, казаки та росіяни, одні українці їдять манний суп та другу кашу, а казаки та узбеки їдять кашу з водою». 10 травня 1932 р. («Ашаршылык. Голод. 1928–1934», 2021: 566).

Або, навпаки, нібито допомога є, але її «приримують» для казахів:

«У російських та одному німецькому колгоспах радіусу МТС продтруднощами охоплено (не включаючи одноосібників) 5312 осіб. У радіусі Карабулакської МТС є 198 ц різного зерна фонд допомоги, відпущеної для казахських колгоспів. РК ВКП(б) і РІК видати допомогу російським та німецькому колгоспам відмовили. Деякі члени РК ВКП(б), недооцінюючи становища, роблять перегини. «Директор МТС т. Шишин у Бюро РК ВКП(б) поставив питання про допомогу російським колгоспам, у присутності секретаря РК т. Климентьева, один із членів Бюро РК прохання т. Шишина назвав «куркульською справою» і на допомогу відмовили». 27 червня 1933 р. («Ашаршылык. Голод. 1928–1934», 2021: 651).

Деякі партійні діячі вважали, що в Казахстані відбувається підйом ворожнечі на національному ґрунті:

«У Казахстані зараз ми маємо певне зростання активності байсько-куркульських елементів, явне зростання місцевого націоналізму, шалений і прямо величезний прояв великодержавного шовінізму. Ґрунтом для тих та інших є труднощі в аулі. Якщо місцевий націоналізм харчується невдоволенням розореної частини казахського населення, то великодержавні шовіністичні куркульські елементи для розпалювання міжнаціональної ворожнечі використовують факти крадіжки з боку голодних казахів, розповсюджують чутки, що голодні казахи їдять російських дітей, що не можна з ними спілкуватися, бо вони є джерелом усякої зарази і т. д. і т. п.» (серпень 1932 р.) (Омарбеков, 2011: 159).

Звичайно, голод та економічна розруха не могли не вплинути на суспільні відносини. Залишився у минулому той хоч і не ідеальний, але встановлений роками та десятиліттями спосіб життя, що описували В. Білецька та А. Бежкович. В. Білецька загинула в 1933 р. в Україні, а А. Бежкович, українець, виходець із Кубані, за сфабрикованою справою відбував покарання в Казахстані у 1933–1936 рр., тепер на власному досвіді вивчав життя і побут засланих – уже в'язнів Карлагу.

Існує багато досліджень, як голод впливає на поведінку та психіку людини, але всі науковці схилиються до думки, що основним його наслідком для суспільної моралі є втрата гуманізму. Указівки радянського керівництва спонукали до жорстокості: розстріл за крадіжку колгоспної вівці, забій колгоспної худоби або використання молока для забезпечення голодуючих підпадало під Постанову ЦВК й РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р., за якою карали і керівництво колгоспів, і винуватців крадіжок.

Роберт Кіндлер у своїй книзі задає питання, чому дослідники голоду в Казахстані весь час говорять лише про жертв, а не про винуватців голоду, зокрема на місцевому рівні. Водночас він уважає, що знищення майже половини головного етносу казахів голодом не є геноцидом, не було умисним, оскільки ніхто не може довести злочинний умисел Сталіна і радянського керівництва знищити їх. Тому вслід за радянською традицією історіописання повторює наративи, що склалися ще за Мірзояна. Тобто в усьому винні лише попередники і ті, хто «перекручував рішення партії на місцях». Зазначимо, що Голоцокін і Мірзоян завжди виконували лише те, що їм наказувала радянська верхівка. Тому твердження Андреа Граціозі (Graziosi, 2022) про колоніальні характер та причини голоду в Казахстані видається більш обґрунтованим. Свого часу радянський уряд доклав чимало зусиль для залучення казахів до репресій, спрямованих проти власного народу. Протягом 1930–1931 рр. казахи зятято відстоювали своє право на життя, піднімаючи повстання та розправляючись із провідниками радянської політики, що вела до голоду.

Водночас репресивна політика представників радянської влади в Казахстані, котрі самі знаходилися під постійним тиском згори, подавала населенню приклади жорстокості. Якщо раніше влада спрямовувала зусилля на боротьбу з «байсько-куркульською» верхівкою, тепер значна кількість справ також стосувалася розкрадання майна та продовольства колгоспів їхнім керівництвом. А керівництво колгоспів, своєю чергою, жорстоко розправлялося з підвладними їм колгоспниками за дрібні крадіжки на ґрунті голоду.

Чи поглиблювала міжетнічна ворожнеча наслідки голоду? Якщо порівнювати голод в Україні, де українці становили моноетнічну більшість, та голод у Казахстані, можна зробити висновок, що в радянській влади було багато інструментів, щоб улаштувати голод, і без етнічної ворожнечі. Загальновизнаним інструментом була вже згадана обстановка штучної класової боротьби. Конфіскації майна, позбавлення житла та арешти незгідних у Казахстані поглиблювалися

страхом перед вигнанням у степ на вірну смерть. Перед цією загрозою селяни віддавали все, що мали, залишаючись з однією надією пережити зиму і знанням, що випливало з їхнього суворого досвіду: не всі побачать наступний урожай. Це робило людей жорстокими, егоїстичними не лише по відношенню до іншої національної групи, а й до членів своєї родини. Також досі є недооціненою є роль ОДПУ та залучення армії для насилля над селянами та кочівниками, особливо в створенні перешкод для відкочівників.

У листі Й. Сталіна секретарю Казахського крайкому Л. Мірзояну від 13 грудня 1933 р. говорилося про те, що «з великоруським шовінізмом ведуть боротьбу не тільки місцеві парторганізації, але передусім ЦК ВКП у цілому. Чергова задача казахських більшовиків полягає у тому, щоб, борючись із великоруським шовінізмом, зосередити вогонь проти казахського націоналізму та схильності до нього. Інакше не можна відстояти ленінський інтернаціоналізм у Казакстані. Не можна сказати, щоб у Казакстані не було інтернаціонального повстання мас більше, ніж в Україні. Скоріше навпаки. І якщо, незважаючи на це, місцевий інтернаціоналізм не складає в даний момент небезпеки в Казакстані, то це пояснюється тим, що казахському націоналізму важче зімкнутися з іноземними інтервентами, ніж українському. Однак ця сприятлива для Казакстана обставина не повинна вести до послаблення боротьби казахських комуністів проти казахського націоналізму та примирення з ним. Навпаки, боротьба з місцевим націоналізмом повинна бути всемірно посилена, щоб створити умови для насадження ленінського інтернаціоналізму серед трудящих мас національностей Казакстана...» («ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос», 2005: 725–726). Таким чином, казахським більшовиками було не вільно говорити про «російський шовінізм», а влада використовувала казахів, задіяних у партійному апараті, для боротьби з антирадянськими явищами у казахському етнічному середовищі.

Своєю чергою, боротьба з «українським націоналізмом», проголошена керівництвом СРСР на найвищому рівні, у розпал голоду позначилася на згорненні політики коренізації серед українського населення Казахстану. Політика коренізації розпочалася там дуже пізно. За словами Д. Чернієнко, «на рубежі 1920–1930-х років українською мовою мали навчати в понад 400 школах; майбутніх учителів готували в Актюбинському педагогічному технікумі, Кустанайському педагогічному інституті (на українському відділенні). Велася робота з видання українською мовою підручників, газет, також українською мовою велася діловодство в місцях, де компактно мешкало й кількісно переважало українське населення. Проте пік цих ініціатив припав на 1930–1932 роки, і вже до середини

1930-х років політика українізації в СРСР, зокрема в Казахстані, була швидко згорнута – в українських селах почали викладати російською, українські газети закрили» (Чернієнко, 2019: 17). Таким чином, збереження національних традицій – заслуга української діаспори та сучасної національної політики в Казахстані.

5. Висновки

Голодомор 1932–1933 в Україні та Ашаршилик у Казахстані – злочини сталінського режиму, що методами насилля намагався укріпити та зберегти свою владу над народами, використати їхні ресурси для модернізації та мілітаризації СРСР. Багатьма країнами світу голод в Україні 1932–1933 рр. визнаний геноцидом, а в Казахстані Аршаршилик вважають результатом насильницької седентаризації казахів, проведеної сталінським режимом. Водночас у Казахстані проживала вагома частка українців-землеробів та українців-спецпоселенців, що стали жертвами голоду. Їхній досвід має велике значення для вивчення голоду 1932–1933 рр. в Україні та Ашаршилика в Казахстані, оскільки має свою специфіку, що виявляється у механізмах, що призвели до величезних людських втрат.

Досвід українців у Казахстані під час колективізації, репресій та голоду досліджували Г. Папакін, І. Винниченко, Д. Чернієнко, В. Сергійчук. Українці в Казахстані у цей період згадуються в роботах Р. Кіндлера, Т. Омарбекова, С. Жакішевої. Однак дана тема потребує більш детального дослідження, яка стала можливою завдяки публікації нових архівних джерел.

Перша поява українців у Казахстані відноситься ще до XVI ст., проте найбільш масовими хвилями переселення позначилися кінець XIX та початок XX ст. у рамках імперської колонізації Казахстану. Те, що для українських переселенців стало початком нового життя, для казахського населення ознаменувалося зменшенням їхнього життєвого простору – надзвичайно важливого для життя як казахів-кочівників, так і казахів, що вели напівкочовий та осілий способи життя. Із кінця XIX ст. до 1926 р. українське населення Казахстану зросло з 80–120 тис осіб до 860 тис.

До початку колективізації життя українських переселенців майже не зазнало змін, хоча революція 1917 р., військові дії та голод 1921–1923 рр. негативно позначилися на рівні життя. Спостерігалися збідніння, а отже, менше можливостей для подальшого розвитку господарства, криза духовного та культурного життя внаслідок закриття та переслідування церкви, пияцтво, неграмотність та відсутність перспектив через невизначеність у майбутньому. Разом із тим напередодні колективізації та голоду українці-переселенці виявляли жвавий інтерес до життя на Батьківщині,

змінювали своє ставлення до казахського населення, вивчали казахську мову, активно взаємодіяли, запозичаючи навички, необхідні для виживання в суворих умовах Степу: зрошувальне землеробство, способи господарювання. Також самі справили вплив на переселенців та казахів, демонструючи прихильність до нововведень у сільському господарстві: застосування технічних та машинних знарядь праці.

На початку сталінського «великого перелому» українські переселенці не очікували значних змін у своєму житті. Сільські голови змінили старост, перша хвиля репресій торкнулася лише власників великих господарств. Проте політика «ліквідації куркулів як класу» та примусова колективізація з усупільненням усього майна зруйнували життя общин та їхні традиції, що допомагали їм вижити в суворих кліматичних умовах. Уразливість українських громад перед політикою розкуркулення та колективізації полягала в общинній власності на землю, якої позбавляли «куркулів» та якою самовільно розпоряджалася влада, погрожуючи засланням, вигнанням у степ, позбавленням усього майна. Те, що було позитивним у веденні господарства та напрацьовувалося протягом десятиліть: модерні знаряддя праці, система зрошувальних каналів, селекційоване посівне зерно, – усупільнювалося та відчужувалося. На «заможних» селян накладалися непосильні податки, але життя «бідняків» не ставало від того кращим, оскільки хлібозаготівлі забирали все наявне зерно та продовольство, а допомоги просити було в нікого. У цей період спостерігається масовий виїзд селян додому – в Україну або в сусідні з Казахстаном області РСФРР. Значна частина українців-переселенців, що залишилися, мусила напрацьовувати нові методи ведення господарства, спрямовані не на розвиток, а на виживання, що не могло не позначитися на продуктивності праці.

Під час Голодомору до Казахстану були вислані на спецпоселення тисячі українських родин «куркулів» з УСРР та Кубані. Їх використовували як некваліфіковану робочу силу на рудниках і шахтах, зокрема спецпереселенці з Харківської області надійшли у розпорядження майбутнього Карлагу. Їхнє становище було надзвичайно важким: відсутність житла, яке спец в'язні мали побудувати власними руками, і мізерне продовольче постачання призводили до масової загибелі та втеч.

У результаті сталінського «підхльостування» хлібозаготівель восени 1932 р. жертвами голоду в Казахстані стали й українці, що переважно займалися землеробством. За підрахунками казахських істориків, від голоду померло 11% українців від їх загальної чисельності в Казахстані. За переписом 1939 р. чисельність українців зменшилася до 658,3 тис осіб, тобто на 23,5%.

На тлі голоду відбувалися міжетнічні конфлікти, на які скаржилася влада. Проте їх використовували для придушення національних рухів.

Зокрема, у Казахстані була згорнена політика українізації, оскільки «український націоналізм» уважали набагато небезпечнішим, аніж казахський.

Література:

1. Академия наук СССР. Комиссия экспедиционных исследований. Материалы Комиссии экспедиционных исследований / Академия наук СССР. Украинцы-переселенцы Семипалатинской губернии / ред. С.И. Руденко. Ленинград : Академия наук СССР, 1930. 253 с.
2. Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сб. док. Т. 4. Нур-Султан, 2021. 776 с.
3. Бежкович А.С. Земледелие украинцев-переселенцев южной части Семипалатинской губернии. Украинцы-переселенцы Семипалатинской губернии. Материалы комиссии экспедиционных исследований. Вып. 16. Ленинград : Издательство АН СССР, 1930. 253 с.
4. Білецька В. У степах Казахстану: Етнографічні нариси. *Східний світ*. 1928. № 3–4. С. 184–207.
5. Голод в СССР. 1929–1934. Т. 1. 1929 – июль 1932. Кн. 1 / отв. сост. В.В. Кондрашин. Москва : МФД, 2011. 656 с.
6. Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. Июль 1932 – июль 1933 / отв. сост. В.В. Кондрашин. Москва : МФД, 2012. 912 с.
7. Graziosi A. Genocide: the power and problems of a concept. In F.Sysyn, & A.Graziosi (Ed.) *The Kazakh Famine, the Holodomor, and the Soviet Famines of 1930–33: Starvation and National Un-building in the Soviet Union* (pp. 126–144). McGill-Queen’s University Press, 2022. 272 p.
8. Жанбоссинова А. Украинцы в Казахстане: мобильность в условиях социально-экономической трансформации. *Вестник Университета Шакарима. Серия: Исторические науки*. 2024. Т. 1. № 1. С. 36–44.
9. Зуев Ю.А., Кадырбаев А.Ш. Поход Ермака в Сибирь: тюркские мотивы в русской теме. *Вестник Евразии*. 2000. № 3. С. 38–60.
10. Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг. Сборник документов. Алматы : LEM, 2012. 772 с.
11. История Сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Т. 5. Спецпереселенцы в СССР / отв. ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 824 с.
12. Kindler Robert. *Stalins Nomaden Herrschaft und Hunger in Kasachstan*. Hamburg: Hamburger Editio, 2014. 382 с.
13. Красильников С.А. «Нарымские вопросы» в деятельности комиссии ЦК ВКП(б) по спецпереселенцам (март – декабрь 1931 г.). *Гуманитарные науки в Сибири. Серия «Отечественная история»*. 2003. № 2. С. 32–36.
14. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор / пер. з англ. ; гол. ред. С. Головка. Київ : Либідь, 1993. 382 с. ISBN 5-325-00461-1. С. 99–117.
15. Lynne V. *The unknown gulag: the lost world of Stalin's special settlements*. New York: Oxford University Press, 2007. xxv, 278 p.
16. Нейштадт С.А. Социалистическое преобразование экономики Казахской ССР 1917–1937 годах (от докапиталистических отношений к социализму, минуя капитализм). Алма-Ата : Казахское государственное издательство, 1957. 317 с.
17. Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930–1933 гг.) : хрестоматия. Алматы : Қазақ университеті, 2011. 203 с.
18. Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / відп. ред. Г. Боряк. Київ: Інститут історії України, 2013. 422 с.
19. Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение. 1930–1940 гг. Кн. I. Москва : РОССПЭН, 2005. 912 с.
20. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): Бібліографічний покажчик / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. Житомир : Полісся, 2007. 456 с.
21. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. 18: Киргизский край: [Уральская, Тургайская, Акмолинская и Семипалатинская области] / сост. А.Н. Седельников и др. ; предисл. В. Семёнова. 1903. VIII, 478 с., [4] л. карт., ил.
22. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. Т. 3. Кн. 2. Москва : РОССПЭН, 2005. 840 с.
23. Сулейменова М.Ж. Актуальные проблемы насильственной депортации репрессированных социальных групп СССР в Центральный Казахстан в 30–40-е годы XX века (на примере крестьянства). *Современные проблемы науки и образования*. 2011. № 1. С. 10–14.

24. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. Т. 3. Конец 1930–1933. Москва : РОССПЭН, 2001. 1008 с.; ISBN 5-8243-0006-2, ISBN 5-8243-0225-1.
25. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 2. ноябрь 1929 – декабрь 1930. Москва : РОССПЭН, 2000. 927 с.
26. ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918–1933 гг. Москва : РОССПЭН, 2005. 784 с.
27. Чернієнко Д. Українці Казахстану: історія формування та етнокультурні особливості національної меншини. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 6(382). С. 14–28.
28. Шашков В.Я. Раскулачивание в СССР и судьба спецпереселенцев (1930–1954 гг.). Москва, 1995. 234 с.

References:

1. Akademiya nauk SSSR. Komissiya ekspeditsionnykh issledovaniy. Materialy Komissii ekspeditsionnykh issledovaniy / Akademiya nauk SSSR. Ukraintsy-pereselentsy Semipalatinskoy gubernii [USSR Academy of Sciences. Commission of Expeditionary Research. Materials of the Commission of Expeditionary Research / USSR Academy of Sciences. Ukrainian settlers of the Semipalatinsk province] / redaktor: S. I. Rudenko. Leningrad: Akademiya nauk SSSR, 1930, 253 p. [in Russian].
2. Asharshylyk. Golod. 1928–1934. Dokumental'naya hronika [Asharshylyk. Hunger. 1928–1934. Documentary chronicle], Vol. 4, 1932–1934, Nur-Sultan, 2021, 776 p. [in Russian].
3. Bezhkovich, A.S. (1930). Zemledelie ukrainsev-pereselentsev yuzhnoy chasti Semipalatinskoy gubernii. Ukraintsy-pereselentsy Semipalatinskoy gubernii. Materialy komissii ekspeditsionnykh issledovaniy [Farming of Ukrainian settlers in the southern part of the Semipalatinsk province. Ukrainian settlers in the Semipalatinsk province. Materials of the expeditionary research commission], Issue 16, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 253 p. [in Russian].
4. Biletska, V. (1928). V stepakh Kazakhstanu: Etnohrafichni narysy. Skhidnyi svit [In the steppes of Kazakhstan: Ethnographic essays], 1928, 3–4, pp. 184–207 [in Ukrainian].
5. Golod v SSSR. 1929–1934 [Famine in the USSR. 1929–1934]. Vol. 1. 1929 – July 1932, B. 1 / Responsible compiler V. V. Kondrashin, Moscow: MFD, 2011, 656 p. [in Russian].
6. Golod v SSSR. 1929–1934 [Famine in the USSR. 1929–1934]. Vol. 2, July 1932 – July 1933 / Responsible compiler V.V. Kondrashin. Moscow: MFD, 2012, 912 p. [in Russian].
7. Graziosi, A. (2022). Genocide: the power and problems of a concept. In F.Syryn, & A.Graziosi (Ed.) *The Kazakh Famine, the Holodomor, and the Soviet Famines of 1930–33: Starvation and National Un-building in the Soviet Union* (pp. 126–144). McGill-Queen's University Press, 272 p.
8. Zhanbossinova, Albina (2024). Ukraintsy v Kazahstane: mobilnost v usloviyah sotsialno-ekonomicheskoy transformatsii [Ukrainians in Kazakhstan: Mobility in the Context of Socioeconomic Transformation]. *Vestnik Universiteta Shakarima. Seriya: Istoricheskie nauki*, Vol. 1, 1 (2024), pp. 36-44 [in Russian].
9. Zuev, Yu.A., Kadyrbaev, A.Sh. (2000). Pohod Ermaka v Sibir: tyurkskie motivy v russkoy teme. *Vestnik Evrazii* [Ermak's campaign in Siberia: Turkic motifs in a Russian theme], 3, pp. 38–60. [in Russian].
10. Iz istorii deportatsiy. Kazahstan 1930–1935 gg. [From the history of deportations. Kazakhstan 1930–1935] Sbornik dokumentov. Almaty: LEM, 2012, 772 p. [in Russian].
11. Istoriya Stalinskogo Gulaga. Konets 1920-h – pervaya polovina 1950-h godov [History of Stalin's Gulag. Late 1920s – First Half of the 1950s]. Vol. 5. Spetspereselentsy v SSSR / Ed. and compiled by T.V. Tsarevskaya-Dyakina. Moscow: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 2004, 824 p. [in Russian].
12. Kindler, Robert (2014). *Stalins Nomaden Herrschaft und Hunger in Kasachstan*. Hamburg: Hamburger Editio, 382 s. [in German].
13. Krasilnikov, S. A. (2003). «Naryimskie voprosy» v deyatel'nosti komissii TsK VKP(b) po spetspereselentsam (mart – dekabr 1931 g.) [«Narym issues» in the activities of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) Commission on special settlers (March – December 1931)]. *Gumanitarnyye nauki v Sibiri*. Ser.: Otech. istoriya, 2, pp. 32-36. [in Russian].
14. Konkvest, Robert (1993). Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i Holodomor [Harvest of sorrow. Soviet collectivization and the Holodomor]: [per. z anh.] /; [holov. red. S. Holovko]. Kyiv: Lybid, 382, [10] p. ISBN 5-325-00461-1.S. 99-117. [in Ukrainian].
15. Lynne, Viola (2007). *The unknown gulag: the lost world of Stalin's special settlements*. New York: Oxford University Press, xxv, 278 p.
16. Neyshtadt, S.A. (1957). Sotsialisticheskoe preobrazovanie ekonomiki Kazahskoy SSR 1917–1937 godah (ot dokapitalisticheskikh otnosheniy k sotsializmu, minuya kapitalizm) [Socialist transformation of the economy of the Kazakh SSR in 1917–1937 (from pre-capitalist relations to socialism, bypassing capitalism)]. Alma-Ata: Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 317 p. [in Russian].

17. Omarbekov T. (2011). Golodomor v Kazahstane: prichiny, masshtaby i itogi (1930–1933 gg.): hrestomatiya [Holodomor in Kazakhstan: causes, scope and results (1930–1933): anthology]. Almaty: Qazaq universitety, 203 p. [in Russian].
18. Papakin, H. (2013). «Chorna doshka»: antyselianski represii (1932–1933) [«Black board»: anti-peasant repressions (1932–1933)] / Ed. H. Boriak. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2013, 422 p. [in Ukrainian].
19. Politbyuro i krestyanstvo: Vyisyilka, spetsposelenie. 1930–1940 gg. [Politburo and the peasantry: Expulsion, special settlement. 1930–1940.] Book I. Moscow: ROSSPEN, 2005, 912 p. [in Russian].
20. Politychni represii v Ukraini (1917–1980 pp.): Bibliografichnyi pokazhchyk [Political repressions in Ukraine (1917–1980 pp.): Bibliographic index] / avt. vstup. statei: S. Bilokin, R. Podkur, O. Rublov / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Zhytomyr: «Polissia», 2007, 456 p. [in Ukrainian].
21. Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashogo Otechestva. T. 18: Kirgizskiy kray: [Uralskaya, Turgayskaya, Akmolinskaya i Semipalatinskaya oblasti] [Russia. A complete geographical description of our Fatherland. T. 18: Kyrgyz region: [Ural, Turgay, Akmola and Semipalatinsk regions]] / sost. A.N. Sedelnikov, L.P. Osipova, A.N. Bukeyhapov [i dr.; predisl.: V. Semenov], 1903, VIII, 478 p., [4] l. kart., il. [in Russian].
22. Sovetskaya derevnya glazami VChK-OGPU-NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy [The Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials]. Vol. 3, Book 2, Moscow: ROSSPEN, 2005, 840 p. [in Russian].
23. Suleymenova, M. Zh. (2011). Aktualnyie problemy nasilstvennoy deportatsii repressirovannykh sotsialnykh grupp SSSR v Tsentralnyy Kazahstan v 30-40-e godyi 20 veka (na primere krestyanstva) [Current issues of forced deportation of repressed social groups of the USSR to Central Kazakhstan in the 30-40s of the twentieth century (using the peasantry as an example)]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, 1, pp. 10–14. [in Russian].
24. Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy. Vol. 3. Konets 1930–1933 [The Tragedy of the Soviet Village. Collectivization and Dispossession. 1927–1939. Documents and Materials. Vol. 3. Late 1930–1933]. Moscow: ROSSPEN, 2001, 1008 p. [in Russian].
25. Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. Dokumenty i materialy Tom 2. noyabr 1929 – dekabr 1930 [The Tragedy of the Soviet Village. Collectivization and Dispossession. Documents and Materials Volume 2. November 1929 – December 1930]. Moscow: ROSSPEN, 2000, 927 p. [in Russian].
26. TsK RKP(b)-VKP(b) i natsionalnyy vopros. Book 1. 1918–1933 gg. [The Central Committee of the RCP(b)-VKP(b) and the national question. Book 1. 1918–1933] Moscow: ROSSPEN, 2005, 784 p. [in Russian].
27. Cherniienko, D. (2019). Ukraintsi Kazakhstanu: istoriia formuvannia ta etnokulturni osoblyvosti natsionalnoi menshyny [Ukrainians of Kazakhstan: history of formation and ethnocultural features of the national minority]. *Narodna tvorchist ta etnologiiia*, 6 (382), p. 14–28. [in Ukrainian].
28. Shashkov, V.Ya. (1995). Raskulachivanie v SSSR i sudba spetspereselentsev (1930–1954 gg.) [Dispossession in the USSR and the fate of special settlers (1930–1954)]. Moscow, 234 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 01.11.2024
The article was received 01 November 2024